

ПРО ОДИН ІЗ ВЕКТОРІВ ХЕРСОНЕСЬКОЇ ТОРГІВЛІ

У статті розглянуто кераміку херсонеського виробництва, що походить з розкопок Тіри і вказує на північно-західний вектор торгівлі Херсонеса Таврійського в елліністичний час.

К л ю ч о в і с л о в а: античність, елліністичний час, Херсонес Таврійський, Тіра, економіка, торгівля, кераміка.

Питання міжполісних контактів у Північному Причорномор'ї активно досліджується вже досить тривалий час та в різних ракурсах (Доманський, Фролов 1995, с. 78—99; Виноградов 1995, с. 5—56). Особливе місце в цій системі зв'язків належить економічним контактам, за якими фіксуються фази підйомів і занепадів у розвитку полісів, а також значення окремих центрів у політичному житті регіону в IV—II ст. до н. е. Херсонес Таврійський за умовним економіко-географічним районуванням належить до Таврійського регіону (Виноградов 1995, с. 7) і, як відомо, в елліністичний час контролював території Південно-Західної, Західної і Північно-Західної Таврики, тобто практично все західне узбережжя Кримського півострова. За таких умов очевидно, що поліс мав зручне морське сполучення з центрами іншого регіону — Північно-Західним Причорномор'ям, серед них Ольвія, Тіра та Ніконій. Ці шляхи дещо відомі завдяки дослідженню епіграфічних джерел, зокрема проксеній (Сапрыкин 2013, с. 119—120), які вказують переважно на контакти між Херсонесом та Ольвією, вплив якої, в свою чергу, на поселення Північно-Західної Таврики доведений археологічно (Панське I, Маслини), і пов'язаний в історіографії з конфліктом інтересів обох полісів у регіоні (Рогов 1999, с. 135—136; Золотарев 2002, с. 68—69) або ж з їх економічною взаємодією (Котенко 2011, с. 69—70).

Якщо економічні відносини Херсонеса Таврійського з Ольвією підтверджуються, в першу чергу, епіграфічними пам'ятками, то для з'ясування контактів з Тірою на перше місце виходять суто археологічні джерела. Відомо, що один з маршрутів морського сполучення лівобережного Понту пролягав від гирла Тіраса до берегів Західної Таврики, оминаючи Ольвію

(Сапрыкин 2013, с. 120), тому сліди безпосередньої торгівлі між ними мали б лишитися в матеріалах обох центрів. Надійним археологічним джерелом з цього питання, на наш погляд, може слугувати кераміка херсонеського виробництва з розкопок Тіри¹, на що вже було акцентовано увагу в історіографії. Так, у статті Т.Л. Самойлової та С.В. Строкіна в контексті вивчення міжполісних відносин північнопонтійських центрів розглянуто групи столового посуду ольвійського, херсонеського та боспорського виробництва, що походять з розкопок Тіри (Самойлова, Строкин 1982, с. 141—150). Важливим, зокрема, є висновок дослідників, що гончарна привізена кераміка, очевидно, виступала тут як окрема категорія товару і надходила сюди разом з продуктами в амфорах, які були основним предметом збуту херсонеських купців (Самойлова, Строкин 1982, с. 141—142).

У першу чергу, варто враховувати, що цей тип довізної кераміки серед матеріалів Тіри не є масовим. Мова йде переважно про нечисленні фрагменти столового посуду з характерними ознаками виробництва у майстернях Херсонеса Таврійського — червоної глини з притаманною домішкою вапняку та типового декору поверхні червоною фарбою у вигляді оперізуючих смуг та рослинного орнаменту. Принагідно слід зауважити, що аналогічна нечисленна група кераміки була виокремлена також з ольвійських матеріалів (Котенко 2015, с. 119—130), що лише підтверджує існування північно-західного вектора херсонеської торгівлі в елліністичний час. До того ж, на хорі Херсонеса присутня кераміка ольвійського виробництва

¹ Залучений до публікації матеріал зберігається у фондах Одеського археологічного музею НАН України. Щиро дякую Т.Л. Самойлової за можливість ним скористатись та І.В. Бруяко за сприяння у його опрацюванні.

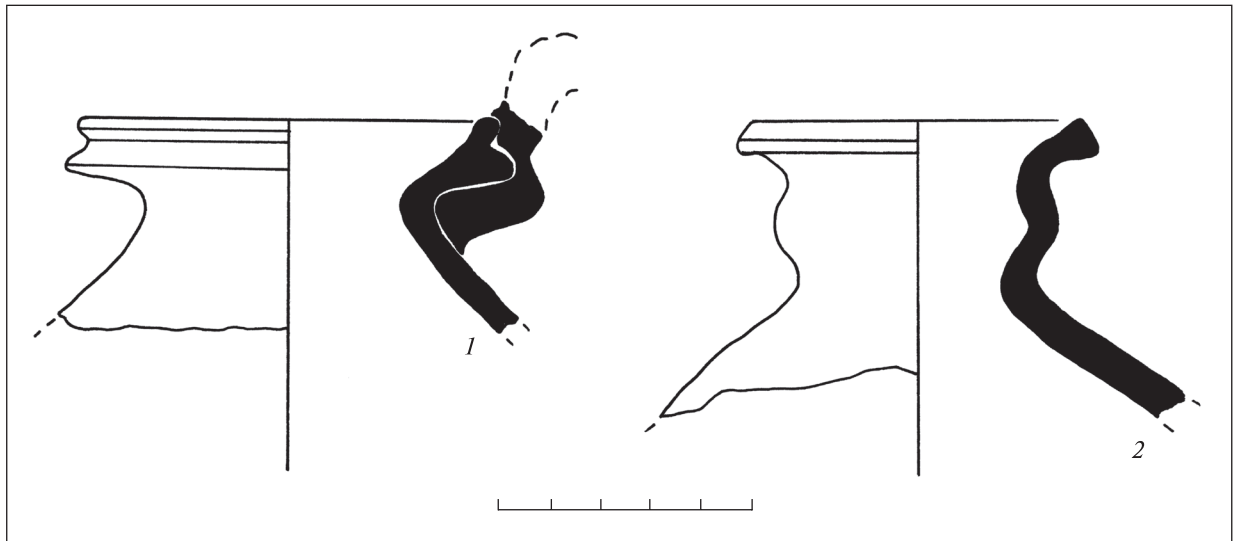

Рис. 1. Херсонеська кераміка з Тіри: 1 — верхня частина глека; 2 — горло фляги

(Котенко 2011, с. 75), що свідчить про двосторонній характер цих контактів.

Кераміка херсонеського виробництва, що походить з Тіри, представлена виключно посудом, серед якого виокремлюються форми — такі як столові глеки (за вінцем та стінками) та фляга (за характерним профільованим горлом). Їх об'єднують петрографічні характеристики (за візуальними спостереженнями), а також стиль декору. До окремої групи віднесено фрагменти виробів із жовтогарячої глини зі слідами налощення, адже їх приналежність до херсонеського виробництва залишається під сумнівом.

Столові глеки належать до масової простої столової кераміки елліністичного часу як у самому Херсонесі, так і на поселеннях його хори, про що, зокрема, свідчать й численні типології цієї форми (Белов, Стржелецкий 1953, с. 32—108; Белов 1962, с. 152—158; Каšaev 2002, р. 150—160; Тюрин 2011, с. 271—288; Котенко 2015, с. 80—84). Глеки, очевидно, мали широке функціональне призначення, про що свідчать їх знахідки як у житлових, так і в господарських об'єктах, а також різноманіття їх форм та розмірів.

У досліджених матеріалах з Тіри присутній один фрагмент верхньої частини глека (рис. 1, 1), який має наступні параметри: діаметр складнопрофільованого вінця 8,0 см, до якого кріпилася висока сплюснена петлеподібна ручка. Глек виготовлений з червоної глини, поверхня покрита світлим ангобом, типовим для херсонеського місцевого виробництва. За відомими вцілілими формами, такі глеки мали висоту близько 19 см, сферич-

ний тулуб, середня частина якого часто прикрашалася горизонтальними смугами червоної фарби. Такі глеки широко відомі як з розкопок самого Херсонеса Таврійського (Белов 1962, с. 156, рис. 14г; Zolotarev 2005, fig. 9; Тюрин 2011, с. 286—287, рис. 7—8), так і з поселень його хори у Північно-Західній Тавриці (Каšaev 2002, р. 152, pl. 80, С16—17; Егорова 2014, с. 318, рис. 18, 1—3; Котенко 2015, с. 82, рис. 2, 1). Датувати таку форму за наведеними аналогіями можна кінцем IV — першою третьою III ст. до н. е.

Найчисленніша група серед дослідженого матеріалу представлена непрофільованими фрагментами (стінками) столових глеків (15 од.). Всі вони належали тонкостінним (0,4—0,8 см) червоноглиняним виробам, на поверхню яких нанесено рослинний орнамент або ж оперізуючі смуги рідкою червоною чи бурою фарбою (рис. 2). Поверхня окремих стінок покрита світлим ангобом; у деяких випадках збереглися наліпи від овальних сплюснених ручок.

Реконструкція цілих форм за фрагментами неможлива, адже з Херсонеса Таврійського і з поселень його хори відомі різного типу глеки, що у середній або у верхній частині тулуба прикрашені аналогічним способом. Поширення зазначеного орнаменту на масовій продукції, ймовірно, було викликане його простим та швидким виконанням, коли майстер тримав пензля з фарбою в одній точці на поверхні виробу, а посудина, обертаючись на гончарному крузі, рівномірно прикрашалася концентричними смугами.

Слід зауважити, що як для поліса, так і для пам'яток Північно-Західної Таврики така ке-

раміка є масовою, що додатково свідчить про її місцеве походження. Наприклад, такі глеки відомі з розкопок елліністичного будинку та цистерни у Херсонесі Таврійському, і віднесені Г.Д. Беловим саме до місцевого виробництва (Белов 1962, с. 152; Zolotarev 2005, р. 197—198, fig. 10—12). Досить широко вони відомі також на поселеннях хори: з досліджень бухти Вітряної та Південно-Донузлавського городища (Дашевская 1967, с. 165—166), з Чайкинського городища (Дашевская 1967, с. 165—166; Попова, Коваленко 2005, с. 13, рис. 12, 9; с. 19, рис. 33, 6; Егорова 2014, с. 317—318, рис. 18, 1—3), поселень Панське I (Казаев 2002, р. 161—162, pl. 78) та Маслини (Котенко 2015, с. 81, рис. 1, 1—3; с. 83, рис. 3, 1—3). Загалом, цей тип кераміки виявлений у елліністичних шарах Херсонеса і хори, та може датуватися широким проміжком часу від середини IV до середини II ст. до н. е.

Стосовно ж аналогічної кераміки у Північно-Західному Причорномор'ї, то такі фрагменти червоноглиняних «смугастих» глеків, як, власне, й археологічно цілі форми, відомі з розкопок Ольвії, де вони також представлені обмеженою, але репрезентативною серією. Їх також відносять до херсонеського виробництва і датують елліністичним часом (Котенко 2015а, с. 119—127).

В іншу категорію варто об'єднати фрагменти столових глеків з рослинним орнаментом, враховуючи технологічні розбіжності в його виконанні у порівнянні з попереднім, а також безпосередній художній зв'язок зі стилем Гадра (Gadra style). Кераміка з рослинним орнаментом з Тіри (2 екз.), виконаним червоною фарбою на поверхні без ангобу, представлена стінками столових червоноглиняних глеків (рис. 3, 1—2). За візуальними спостереженнями (кольором глини, характером домішок) її віднесено до херсонеського виробництва, адже з території цього полісу (городища і поселень хори) відомі цілі форми столових глеків в аналогічному виконанні. Часто т. зв. завитки винограду чи гілочки в орнаменті поєднувалися з типовими горизонтальними смугами у різних комбінаціях.

Аналогії знаходимо серед матеріалу з пам'яток херсонеської хори у Північно-Західній Тавриці: Тарпанчі, Маслин й Південно-Донузлавського городища (Дашевская 1967, с. 164—166, рис. 2, 1—2; Котенко 2015а, с. 122, рис. 2, 4), де така кераміка трапляється досить часто і вважається місцевого херсонеського виробництва. Відома вона також з розкопок Ольвії, де представлена нечисленними фрагментами

(Котенко 2015а, с. 121, рис. 1). Попередні висновки про херсонеське походження червоноглиняної кераміки з рослинним орнаментом за межами херсонеського городища (з пам'яток Північно-Західної Таврики) зроблені О.Д. Дашевською, яка вважала кераміку такого типу місцевою для Ольвії та Пантікапея (Дашевская 1967, с. 167). Лише з накопиченням джерельної бази стало можливим зіставлення окремих груп кераміки з різних центрів, що вплинуло на об'єктивність висновків стосовно їх походження.

Щодо орнаменту, витоки такого розпису кераміки у вигляді гірлянд, завитків чи волют, очевидно, варто шукати у Східному Середземномор'ї, де в елліністичний час був поширений т. зв. художній стиль Гадра (дет. див.: Pagenstecher 1909, р. 387—416). На території Північного Причорномор'я в оформленні столового посуду трапляється його стилістичне наслідування у дещо спрощеному вигляді (Pseudo-Gadra style) (Lungu, Dupont 2014, р. 234—236). Художні особливості розпису вказують на спробу відродження архаїчних мотивів вазопису у поєднанні з елліністичними елементами (Дашевская 1967, с. 167). Враховуючи потужність херсонеського керамічного виробництва у вказаний час, цілком ймовірно, що місцеві гончарі знали ринковий попит, і саме це частково відобразилося на матеріалах з Тіри.

Окремої уваги заслуговує кераміка, що має аналогічну орнаментацию, але дещо відрізняється за кольором формувальної маси та способом обробки поверхні. Мова йде про фрагменти тонкостінних (до 0,5 см) столових глеків (4 екз.), виготовлених з помаранчевої або темно-червоної щільної глини, поверхня яких підлягала попередньому залощенню, на неї нанесено рослинний орнамент або ж оперізуючі смуги червоною чи бурою фарбою (рис. 3, 3—6). В одному випадку типові стилізовані завитки винограду розташовані над горизонтальними смугами у середній частині тулуба (за слідом відбитої ручки).

Однак масова розписна кераміка херсонеського виробництва хоч і має аналогічну морфологію, зазвичай не містить слідів такого ретельного залощення, до того ж помаранчева глина, з якої виготовлено деякі фрагменти, не була характерною для місцевого гончарства. Варто згадати, що трапляється така кераміка в елліністичних шарах Ольвії (Котенко 2015а, с. 123, рис. 3), та раніше інтерпретувалась як місцева продукція (Зайцева 1982, с. 50—69). Проте зараз ці висновки також слід перегля-

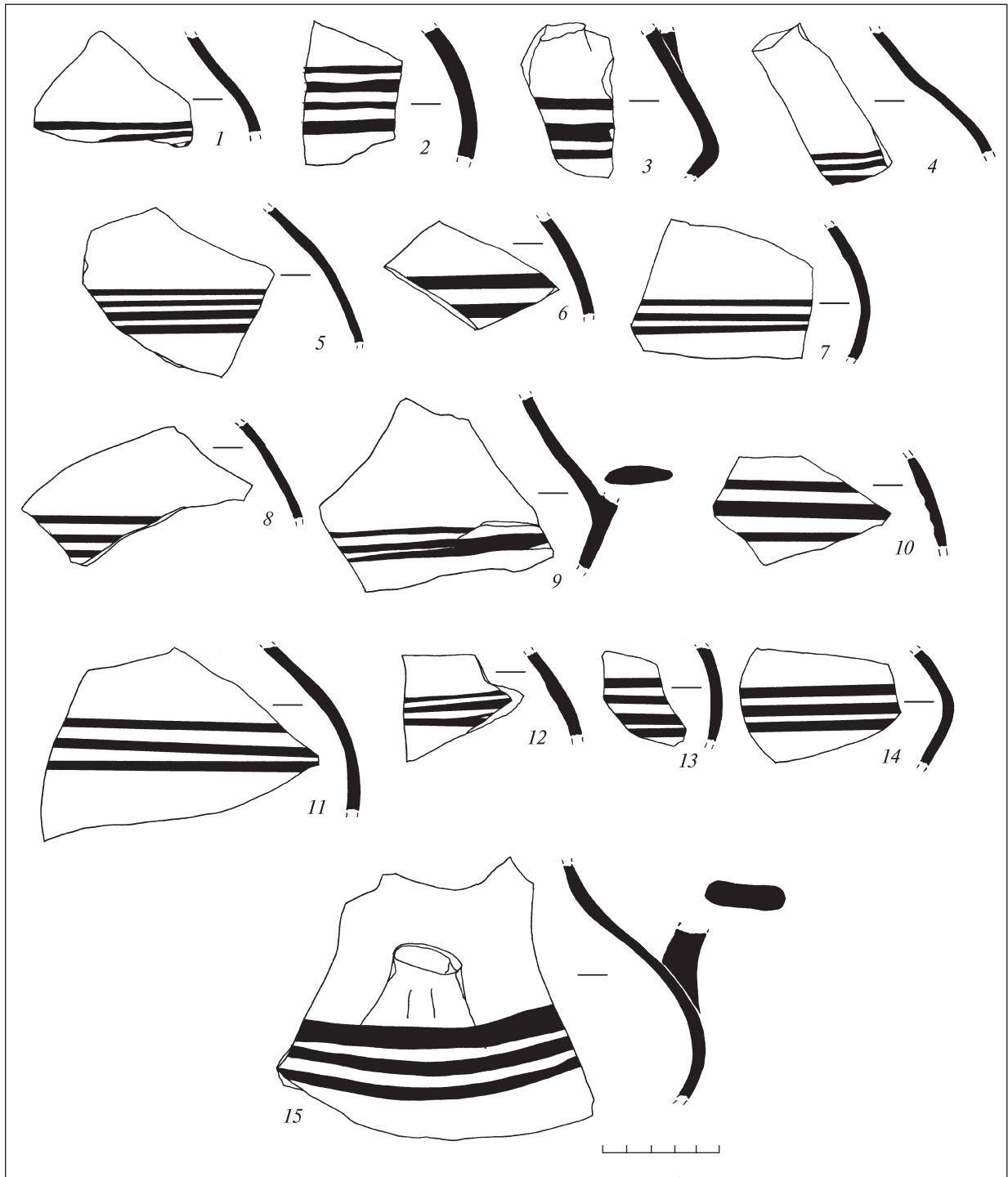

Рис. 2. Фрагменти орнаментованих херсонських глеків з Тіри

нути. Можливо, такі глеки дійсно виготовлялися у Херсонесі, однак залощенню піддавались не всі вироби.

До херсонського виробництва з матеріалів Тіри, очевидно, варто зарахувати також фрагмент фляги (рис. 1, 2), яка функціонально належить до дрібної керамічної тари. Фрагмент представлений верхньою частиною посудини і має такі параметри: висота збереженої части-

ни 5,8 см, діаметр горла — 6,5 см, товщина стінок — 0,5 см. Зазвичай, реконструйований діаметр округлого сплющеного тулуба таких фляг сягав близько 30 см. Виготовлена посудина з червоної глини з домішкою дрібного вапняку. За профілем горла та іншими характеристиками ця фляга має аналогії з хори Херсонеса Таврійського, зокрема з поселення Маслини (Котенко 2014, с. 384—384, рис. 1, 1). Іноді такі

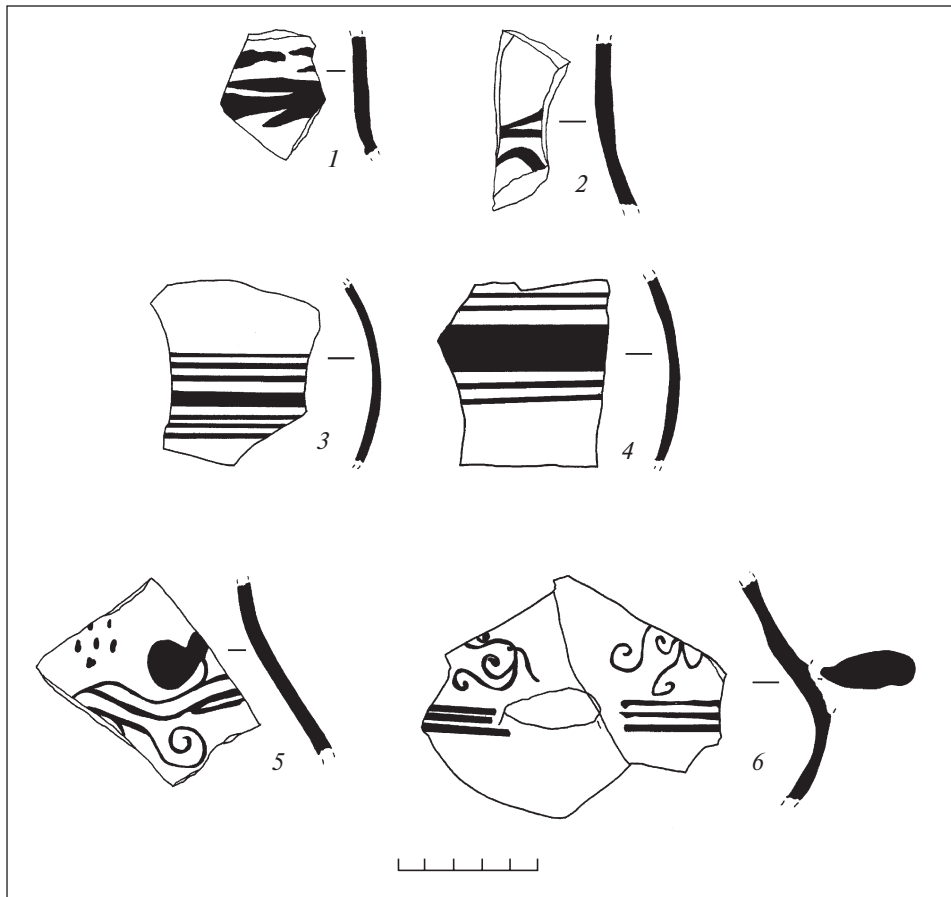

Рис. 3. Фрагменти орнаментованих херсонеських глеків з Тіри: 1–2 — розпис по поверхні без залощення; 3–6 — розпис по лискованій поверхні

фляги декорувалися по тулубу концентричними колами червоної рідкої фарби, як це, наприклад, відомо з матеріалів Калос Лімена (Кутайсов, Уженцев 1994, с. 58). Географічно найближчі до Тіри аналогії походять з Ольвії, де такі форми не поодинокі (Котенко 2015а, с. 128, рис. 6, 1–2). Побутування таких фляг за відомими матеріалами з території херсонеського поліса належить до останньої чверті IV — першої третини III ст. до н. е.

Така компактна група кераміки херсонеського виробництва з розкопок Тіри потребує додаткової інтерпретації з точки зору економічної історії обох полісів. Відомо, що в елліністичний час певний товар з Херсонеса Таврійського, передусім вино чи сіль, надходив до центрів Північно-Західного Причорномор'я, що простежується, у першу чергу, за аналізом керамічної тари (Самойлова 2013, с. 468, 472). Про двосторонні торговельні відносини свідчать знайдені в Тірі херсонеські амфори III ст. до н. е. та тирські монети з Херсонеса Таврійського (Фурманская 1963, с. 44). Розглянута група столової кераміки вказує на те, що Херсонес постачав сюди також орнаментова-

ний посуд. Тут варто зазначити, що не завжди глеки місцевого виробництва декорувалися у такий вишуканий спосіб. Ця група товару, очевидно, пропонувалася як альтернатива масовій типовій місцевій кераміці. Враховуючи географічну віддаленість Херсонеса від Тіри, можна припустити, що зазначена група товару мала ще й відчутну вартість (за наявності товарно-грошових чи товарно-обмінних відносин), адже такої кераміки знайдено досить невелику кількість.

Аналогічна декорована кераміка потрапила до Херсонеса Таврійського й на поселення Північно-Західної Таврики як основний різновид ужиткового посуду, адже існування розвинутого місцевого гончарного виробництва тут залишається під сумнівом. Тому, очевидно, ця кераміка виступала як товар також і для віддалених центрів. Реконструкція шляхів морського сполучення від Херсонеса вздовж західного берега кримського півострова до Ольвії та Тіри цілком відповідає таким побудовам. Нез'ясованим залишається відсоткове співвідношення столової кераміки до інших груп херсонеських товарів, тривалість та інтенсив-

ність такого імпорту у Північно-Західне Причорномор'я. Вирішення таких питань залежить від поповнення джерельної бази та верифікації існуючих даних.

Таким чином, знахідки однотипної кераміки херсонеського виробництва на пам'ятках

Північно-Західного Причорномор'я, зокрема у Тірі, підтверджують значну протяжність північно-західного вектора херсонеської торгівлі, принаймні у час найбільшого розквіту поліса, що супроводжувалося розширенням його економічного впливу на значні території.

Белов Г.Д. Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — 1962. — Т. VII. — С. 143—183.

Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф. Кварталы XV и XVI (Раскопки 1937 г.) // МИА. — 1953. — № 34. — С. 32—108.

Виноградов Ю.Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья: Мат-лы междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура». — Севастополь, 1995. — С. 5—56.

Дашевская О.Д. Эллинистическая расписная керамика из Северо-Западного Крыма // СА. — 1967. — № 1. — С. 162—168.

Доманский Я.В., Фролов Э.Д. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху (VIII—I вв. до н. э.) // Античные полисы и местное население Причерноморья: Мат-лы междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура». — Севастополь, 1995. — С. 78—99.

Егорова Т.В. Новая раннеэллинистическая усадьба на городище «Чайка» и ее место в структуре поселения // Stratumplus. — 2014. — № 3. — С. 303—323.

Зайцева К.И. Группа местной расписной керамики с растительным орнаментом из Ольвии III—II вв. до н. э. // Художественные изделия античных мастеров. — Л., 1982. — С. 50—69.

Золотарев М.И. Была ли херсонесско-ольвийская война в середине IV в. до н. э. // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища: материалы международной научной конференции. — СПб, 2002. — Т. 2. — С. 68—69.

Котенко В.В. Сіролошена кераміка з поселення Маслини // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 68—76.

Котенко В.В. Керамические фляги из поселения Маслины в Северо-Западной Таврике // БИ. — 2014. — Вып. XXX. — С. 382—391.

Котенко В.В. Елліністичні глеки з поселення Маслини // Археологія. — 2015. — № 3. — С. 78—87.

Котенко В.В. Посуд Херсонеса Таврійського, знайдений в Ольвії // АДІУ. — 2015а. — Вып. 1 (14). — С. 119—130.

Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Восточные ворота Калос Лимена // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 44—70.

Рогов Е.Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства // Stratum plus. — 1999. — № 3. — С. 116—144.

Самойлова Т.Л., Строкін С.В. Керамика северопонтийских городов из Тиры (IV—I вв. до н. э.) // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982. — С. 141—150.

Самойлова Т.Л. Тира (конец VI в. до н. э. — IV в. н. э.) // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины). — Одесса, 2013. — С. 450—492.

Сапрыкин С.Ю. Понтийские проксении и маршруты плавания греков по Черному морю // Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник научных трудов, посвященный 65-летию профессора В.П. Копылова. — Ростов-на-Дону, 2013. — С. 119—126.

Тюрин М.И. Столовые эллинистические кувшины Херсонеса из цистерны в ХСVII квартале: вопросы типологии и метрологии // Причерноморье. История, политика, культура. — 2011. — Вып. V (II). — С. 271—288.

Фурманская А.И. Античный город Тира // Античный город. — М., 1982. — С. 40—50.

Kašaev S.V. Commonware // Panskoye I. The Monumental Building U6. Vol. 1. — Aarhus, 2002. — P. 150—179.

Lungu V., Dupont P. Imports and Local Imitations of Hellenistic Pottery in the Northwest Black Sea Area: Hadra and Pseudo-Hadra Wares // Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretations of Late Hellenistic Pottery (BSS 16). — Aarhus, 2014. — P. 233—254.

Pagenstecher R. Dated Sepulchral Vases from Alexandria // AJA. — 1909. — Vol. 13 (№ 4). — P. 387—416.

Zolotarev M.I. Hellenistic Ceramic Deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos // Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400—100 BC. (BSS 3). — Aarhus, 2005. — P. 193—216.

Надійшла 15.11.2016

В.В. Котенко

ОБ ОДНОМ ИЗ ВЕКТОРОВ ХЕРСОНЕССКОЙ ТОРГОВЛИ

Статья посвящена анализу компактной группы керамики херсонесского производства, которая происходит из раскопок античной Тиры и хранится в фондах Одесского археологического музея НАН Украины.

Установлены основные формы посуды данного типа — столовые кувшины и фляга, которые были широко известны в Херсонесе Таврическом и на поселениях его хоры в Северо-Западной Таврике. Отдельно рассмотрена орнаментация изделий — горизонтальные опоясывающие линии красной краской в средней части сосудов и растительные мотивы, которые стилистически можно отнести к местной имитации стиля Гафра. Время бытования такой посуды относится к эллинистическому периоду — преимущественно середина IV—III вв. до н. э. Эти хронологические рамки совпадают со временем бурного экономического развития Херсонеса Таврического, когда полис активно снабжал товарами поселения Северо-Западной Таврики, а также имел торговые контакты с Ольвией. Анализ керамики из Тиры показал протяженность северо-западного вектора херсонесской торговли, а также дополнил информацию о товарах, вывозимых из полиса.

V.V. Kotenko

ON ONE OF TRADE VECTORS IN CHERSONESOS

The article analyzes a compact group of ceramics produced in Chersonesos from the excavations at Ancient Greek Tyras, which is stored in the collections of the Odesa Archaeological Museum of National Academy of Sciences of Ukraine.

Established are the main forms of this type of wares: table jugs and a flask; they were widely known in Tauric Chersonesos and at the settlements of its chora in the North-Western Taurica. An ornamentation of these products is studied separately: horizontal encircling lines of red paint in the middle part of vessels and vegetative motifs, which can be stylistically attributed as a local imitation of Gadra style. The time of existence of such ware is referred to the Hellenistic period, mainly from the middle of the 4th to the 3rd centuries BC. These chronological frames coincide with the period of wide economic development of Tauric Chersonesos, when polis actively delivered goods to the settlements in North-Western Taurica, and also maintained trade contacts with Olbia. The analysis of ceramics from Tyras revealed the extent of northwestern vector of trade in Chersonesos and also added some information on goods exported from this polis.